Albert Camus

Úvahy o terorismu

TRIÁDA

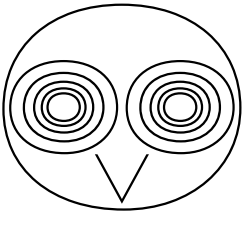

Albert Camus
Úvahy o terorismu

Texty vybrala a předmluvu napsala
Jacqueline Levi-Valensiová,
doprovodné texty napsali
Antoine Garapon a Denis Salas

TRIÁDA

Z francouzštiny přeložila
Teata Binar.
Do výboru byly zařazeny
úryvky z Camusových
děl přeložených
Jiřím Konůpkem,
Kateřinou Lukešovou,
Alenou Šabatkovou
a Kateřinou Vinšovou.

REFLEXIONS SUR LE TERRORISME
Editions Nicolas Philippe, Paris, 2002
© Jacqueline Levi-Valensi – heirs, 2002, 2025
© Antoine Garapon, 2002, 2025
© Denis Salas, 2002, 2025
© René Saint-Paul.
All rights reserved 2025 / Bridgeman Images

© Teata Binar, 2025
© Jiří Konůpek – dědicové c/o DILIA, 1965
© Kateřina Lukešová, 1995, 2007, 2018
© Alena Šabatková – dědicové, 1964
© Kateřina Vinšová, 2021
ISBN 978-80-7474-499-0
ISBN (PDF) 978-80-7474-492-1
ISBN (EPUB) 978-80-7474-493-8
ISBN (MOBI) 978-80-7474-494-5

Úvod k francouzskému vydání

JACQUELINE LEVI-VALENSIOVÁ

Od smrti Alberta Camuse uplynulo víc než čtyřicet let, a položme si proto otázku, proč dnes znovu vydávat soubor jeho úvah o terorismu. Vybrané texty byly napsány v letech 1943 až 1958 a od té doby se mnoho změnilo a otázka terorismu nabyla podstatně odlišných rozměrů. Camus se nedožil nezávislého Alžírska, ani pádu SSSR, ani vzestupu náboženského fanatismu. Přestože promýšlel a psal tyto stránky pro svou dobu, nepochybně se týkají i nás – ať jde o novinové články nebo úryvky z esejů a literárních děl – a mohou nám pomoct lépe pochopit současné dění v Alžírsku, na Středním východě i newyorské události z 11. září 2001. Tyto texty totiž vypovídají o Camusově prozíravosti založené na morálních, filosofických a politických úvahách, jež jsou vždy úzce spjaty s historickými událostmi. Camus důrazně odmítá jakkoliv ospravedlňovat zabíjení a nesouhlasí s tvrzením, že by účel světil prostředky, protože je přesvědčen, že „násilí je zároveň nevyhnutelné i neospravedlnitelné" a že určité meze jsou nezbytné proto, aby spravedlnost, svoboda, lidská důstojnost a štěstí zůstaly zachovány; přináší nám tedy vzkaz bez iluzí, ale paradoxně také důvody, abychom si ze světa nezoufali.

2002

Albert Camus a otázka terorismu

JACQUELINE LEVI-VALENSIOVÁ

Camus nepsal ideologická pojednání ani politicko-filosofické statě a ani se nepovažoval za filosofa; rád se pokládal za umělce, čímž zdůrazňoval svou roli tvůrce. Ale domníval se, že je odpovědností intelektuála a spisovatele nezůstávat stranou dobových událostí, proto celou jeho tvorbu prostupují etické požadavky. V proslovu proneseném při předání Nobelovy ceny za literaturu ve Stockholmu v prosinci 1957 – jíž jeho literární dílo dosáhlo nejvyššího ocenění – vyjádřil názor, že spisovatelé mohou najít své opodstatnění, jestliže „přijmou za své dvě břemena, jež utvářejí velikost tohoto povolání: službu pravdě a službu svobodě".[1]

Promýšlel a tvořil své dílo o samotě, trýznily ho obavy a pocit morální odpovědnosti a neodděloval se od „živého společenství", s nímž byl solidární a prožíval historické události.

A zde je třeba dodat, že podle Camuse spisovatel není „ve službách těch, kteří tvoří dějiny", nýbrž „ve službách těch, kteří je podstupují".[2]

Vyplývá z toho, že dějiny nikdy nezbožšťoval. Na rozdíl od Sartra nehledal způsob „jak se stát člově-

1 Z „Proslovu při přijetí Nobelovy ceny za literaturu ve Švédsku" in Albert Camus, *Essais*. Úvod Roger Quilliot. Texty uspořádal a komentoval Roger Quilliot a Louis Faucon. Paris, Gallimard 1965, „Bibliothèque de la Pléiade", s. 1072.

2 Tamtéž.

kem v dějinách, skrz a pro ně".[3] Člověk se podle něho nenarodil „pro" dějiny; ty mu však ukládají povinnosti, jimž se nemůže vyhnout. Camus svůj postoj syntetizujícím a emblematickým způsobem shrnul roku 1958, když v předmluvě k druhému vydání své prvotiny *Rub a líc* napsal: „byl jsem postaven na půl cesty mezi bídou a sluncem. Bída mě chránila před vírou, že vše pod sluncem i v historii je dobré, a slunce mě zas naučilo tomu, že historie není všechno."[4]

Camusův život, jeho myšlení a dílo se vyznačují tímto pnutím mezi požadavky dějin, kterým se nevyhýbal – ačkoliv ho lákalo věnovat se jen vlastní tvorbě –, a vůlí po štěstí, vůlí žít a milovat, oslavovat slunce a moře, přátelství a soucit. Výstižně vyjádřil svůj dvojí závazek: „Ano, je tu krása a jsou tu ponížení. (…) chtěl bych se nikdy nezpronevěřit ani jedné ani druhým."[5]

Autor *Cizince*, *Svatby* či *Caliguly* byl už v letech 1935–1936 odpůrcem koloniálního násilí a bojovníkem za spravedlivý režim v Alžírsku, v letech 1938–1940 se podílel na založení deníku *Alger républicain*, podporujícího lidovou frontu v Alžíru, v němž publikoval obdivuhodnou reportáž „Bída v Kabýlii" („Misère de la Cabylie"); zapojil se do odboje, od osvoboze-

3 Jean-Paul Sartre, *Qu'est-ce que la littérature?* Paříž, Gallimard 1948, s. 223.

4 Albert Camus, *L'Envers et l'endroit* (1937), in *Essais* (cit. d., pozn. 1), s. 6. [Česky *Rub a líc*, in *Eseje*, přel. Denis Molčanov. Brno, Host 2014, s. 12–13.]

5 Albert Camus, „Retour à Tipasa", in *L'Été*. Paris, Gallimard 1954; in *Essais* (cit. d., pozn. 1), s. 875. [Česky „Návrat do Tipasy", in *Léto*, přel. Vlasta Dufková. Praha, Hynek 1999, s. 82.]

ní do června 1947 zastával funkci šéfredaktora deníku *Combat*, přispíval do něj úvodníky a zaujímal stanoviska ke všem velkým problémům bouřlivé doby, věren ctižádostivému záměru vnést do politiky morální hodnoty; v roce 1955 se vrátil k žurnalistice, konkrétně do týdeníku *L'Express*, aby napomohl návratu Pierra Mendèse France do vlády s nadějí, že se mu podaří vyřešit problém Alžírska; napsal řadu článků a pořádal přednášky na obhajobu republikánského Španělska, o boji proti frankistické diktatuře a na protest proti vstupu sovětských tanků do Budapešti; pokusil se, i když marně, v roce 1956 vyzvat v Alžírsku k „příměří", aby tak skončilo to, co výstižně nazval „krvavou svatbou terorismu a represe", a bez ustání se u nejvyšších státních orgánů přimlouval za politické vězně.

Zakusil násilí dějin a naučil se s ním žít – nikdy nepoznal svého otce, který padl v první světové válce. Nemohl se aktivně angažovat ve španělské válce jako někteří jeho přátelé nebo André Malraux, a zúčastnit se bojů za druhé světové války mu zabránila považlivě rozvinutá tuberkulóza, kvůli níž v sedmnácti letech málem zemřel.

„Vyrostl jsem tak jako všichni lidé mé generace za víření bubnů první světové války a od té doby naše historie byla jen samá vražda, nespravedlnost či násilí."[6]

To je jeden z důvodů Camusovy zostřené vnímavosti a ostražitosti vůči politickému dění, jak dokládá

6 Albert Camus, „L'Énigme", in tamtéž; in *Essais* (cit. d., pozn. 1), s. 865. [Česky „Záhada", in tamtéž, s. 69.]

i název *Aktuality* (*Actuelles*), který dal třem souborům svých článků a přednášek.

V úvodu k *Člověku revoltujícímu* zdůrazňuje adekvátnost eseje pro období studené války, kdy vycházejí najevo rysy sovětského totalitarismu: „Tento esej si klade za cíl opět vyjít z dané skutečnosti, jíž je logický, racionální zločin, (…) usiluji tím o pochopení své doby.“[7]

Je ta doba ještě dobou naší? Třebaže už se samozřejmě nenacházíme uprostřed hrůz druhé světové války a neprožíváme naděje a deziluze přicházející po osvobození, třebaže studená válka už není tématem mezinárodní politiky a mohla by se jevit jako vzdálená vzpomínka, řád světa se podstatně změnil a dějiny nasadily úplně novou tvář, nám připadá Camusovo dílo, jeho žurnalistické texty a jeho stanoviska, překvapivě aktuální. Vysoká literární úroveň a síla Camusovy tvorby tento aspekt jen podtrhují. Co si zachovalo nepochybnou hodnotu, přesvědčivost a aktuálnost, jsou hlavně jeho analýzy, v nichž odkazuje k historickým souvislostem, ale zároveň chce „bojovat za zachování té části člověka, která dějinám nepatří“,[8] a jeho úvahy, v nichž odmítá extrémy a vyzdvihuje morálku jako základ každého činu.

7 Albert Camus, *L'Homme révolté*. Paris, Gallimard 1951; in *Essais* (cit. d., pozn. 1), s. 407–709, cit. s. 413. [Česky *Člověk revoltující*, přel. Kateřina Lukešová. 3. vyd. Praha, Garamond 2018, s. 11 a 12.]

8 Článek „Vers le dialogue“ [„Vstříc dialogu“] z deníku *Combat* je s dalšími sedmi součástí série *Ni victimes ni bourreaux* [*Ani oběti,*

Jedná se tedy především o texty, které se přímo či nepřímo zabývají otázkou terorismu.

V současnosti totiž není dne, kdy by se ve světě kolem nás nemluvilo o terorismu: v Alžírsku, na Středním východě, od 11. září 2001 v New Yorku.

Zamysleme se nad původem termínu terorismus, který bohužel vstoupil do běžného jazyka. Toto slovo se zrodilo v roce 1774 a označovala se jím politika teroru v letech 1773 a 1774 mezi pádem girondistů a Robespierrovou popravou. Podle slovníku *Le Petit Robert* značí „systematické využití mimořádných opatření a násilí k dosažení politického cíle: dobytí, zachování či výkonu moci; jde o souhrn násilných aktů, atentátů na skupiny lidí nebo na jednotlivce, o ničení, které vykonává určitá politická organizace, aby zapůsobila na obyvatelstvo a vyvolala pocit ohrožení". Je nutno dodat, že v souvislosti s dneškem se zmíněný politický cíl či politická organizace mohou zakládat také na náboženství. Politika si často nárokuje metafyzično. V dnešní době se však nejedná o metafyzickou revoltu, kterou se Camus zabývá v *Člověku revoltujícím*, ani o revoltu proti Bohu, nýbrž o snahu prosadit terorem určitého boha. Jsme svědky vzestupu náboženského fanatismu, který Camus nemohl ani tušit, ale vůči němuž nám může pomoci si vypěstovat ostražitost.

Camus uplatňuje dva vzájemně se doplňující postupy při řešení otázky terorismu a takto vlastně řady dalších problémů. Jednak se pouští do teoretických úvah založených na hluboké sečtělosti, na zasvěcených

ani popravčí] in *Actuelles I. Chroniques 1944–1948*. Paris, Gallimard 1950; in *Essais* (cit. d., pozn. 1), s. 349–352, cit. s. 351.

znalostech o probíhajících diskusích, přičemž však s respektem k důsledně vědecké metodě postupuje samostatně tak, že zaujímá vlastní stanovisko k té či oné skutečnosti, té či oné události. Jednak je v úvahách veden bezprostřední solidaritou se současníky a instinktivním vnímáním ponižování, bídy i důstojnosti člověka jako takového. Uvážlivost i angažovanost jsou u něho vždy propojeny. Jeho činy jsou uvážené, třebaže občas ovlivněny aktuálními událostmi.

Ačkoliv Camus zůstává věrný vlastnímu přesvědčení, jeho postoj k terorismu a způsob, jímž ho vnímá a jímž se staví k násilí, není nijak kompaktní ani neměnný. Problém terorismu totiž analyzuje vždy ve vztahu k intelektuálnímu a morálnímu svědomí a uvádí ho do souvislosti s revoltou, spravedlností, svobodou a lidskou důstojností.

Nicméně nikdy nepodléhá idealizaci; nenajdeme u něho nic z toho, co Sartre zlomyslně nazval „republikou krasoduchů". Ano, nesnáší válku a násilí a veřejně dává najevo svůj pacifismus: když byl za velmi krátké existence alžírského večerníku *Le Soir républicain* jeho šéfredaktorem, palcový podtitul novin uprostřed války hlásal „ve službách opravdového míru"; ale cenzura pohotově zrušila toto buřičské periodikum.[9] Camusův pacifismus však v žádném případě není bláhový ani výrazem rezignace: naopak je formou boje.

Když se připojuje k odboji, nejde jen o vzpouru proti okupaci a německému útlaku, ale o vědomou angažovanost, a *Dopisy německému příteli* nám umož-

9 Večerníku *Le Soir républicain* předcházel deník *Alger républicain* vycházející od září 1939 do ledna 1940.

ňují pochopit její záměr a rozsah. V prvním dopise z července 1943[10] ospravedlňuje Camus vstup do boje analýzou, kterou nikdy nezapře: „Bojujeme za nuanci, která odlišuje oběť od mystiky, sílu od násilí a rozhodnost od krutosti, za tu křehkou nuanci, která odlišuje nepravdu od pravdy a člověka, v něhož věříme, od zbabělých bohů, jež uctíváte."[11]

„Mystika", „násilí", „krutost" – nelze chápat tato slova jako příbuzná slovu „terorismus"? Ve vztahu ke „státnímu" či „individuálnímu terorismu" lze podle Camusovy terminologie použité v *Člověku revoltujícím* mystiku definovat jako ztrátu či potlačení rozumu, násilí jako scestnou energii a krutost z ní vyplývající jako sílu využívanou k ubližování ostatním. Ve svém čtvrtém z *Dopisů německému příteli* z července 1944 Camus prohlašuje: „Vybral jsem si spravedlnost, abych zůstal věrný zemi." A nádherně tím projevuje humanismus v nejlepším slova smyslu: „(…) co znamená zachránit člověka? Však křičím to na vás ze svého nejhlubšího já, neznamená to ho mrzačit, ale dát mu šanci na spravedlnost, kterou pojímá jen on sám."[12]

To, co mrzačí člověka fyzicky i morálně, tedy mystika, násilí, krutost, mrzačí stejnou měrou jak toho,

10 Dopis („Lettre à un Allemand qui fût mon ami") byl nejprve publikován v ilegální *La Revue Libre*, 1944, č. 2, únor, s. 17–20, a potom v roce 1945 – s názvem „Première lettre" v souboru čtyř dopisů vydaném v nakladatelství Gallimard: *Lettres à un ami allemand*; in *Essais* (cit. d., pozn. 1), s. 221–243.

11 Albert Camus, „Première lettre" [„První dopis"], tamtéž; in *Essais* (cit. d., pozn. 1), s. 224. – Viz úryvek zde na s. 36.

12 Albert Camus, „Quatrième lettre" [„Čtvrtý dopis"], tamtéž; in *Essais* (cit. d., pozn. 1), s. 239–243, cit. s. 241. – Viz úryvek zde na s. 37.

kdo je vykonává, tak i toho, kdo je podstupuje, protože člověka proměňuje buďto v popravčího, nebo v oběť a zbavuje ho spravedlnosti a svobody.

Ve čtvrtém dopise Camus zdůrazňuje, že obránci spravedlnosti a svobody nechtě vstoupili do dějin. Byli přinuceni odpovědět na násilí násilím, ale nepřišli tomu na chuť. Lze to vyjádřit Malrauxovými slovy „vedli válku, aniž ji měli rádi".

„Ale náš strastiplný výkon spočíval v tom, jít s vámi do války a nezapomenout přitom na štěstí. A navzdory křiku a násilí jsme se snažili uchovat si v srdci vzpomínku na šťastné moře, na nezapomenutelný kopec, na úsměv drahé tváře. To byla koneckonců právě ta nejlepší zbraň a tu nikdy neodhodíme. Protože ve chvíli, kdy bychom o ni přišli, bychom byli stejně mrtví jako vy. Jednoduše řečeno, nyní už víme, že zbraně štěstí se kují v krvi, a sice velmi dlouho."[13]

Rýsují se zde dvě zásadní myšlenky, které charakterizují Camusovu definici terorismu: jednak pojem nezbytné meze a jednak charakter mimořádnosti, jenž si násilný akt musí uchovat. V určité chvíli vyvstane nebezpečí, že oběť získá mystickou dimenzi – probudí se fanatismus; hrozí, že se energie a síla promění v násilí a krutost: a je zapotřebí umět se zastavit včas. Násilný akt může být vzhledem k okolnostem nevyhnutelný, nezbytný pro obranu spravedlnosti a svobody proti těm, kteří je ohrožují nebo napadají, a může být podmínkou přežití. Ale musí být přiměřený, mít své meze; a nesmí být bagatelizován,

13 Tamtéž, cit. s. 241–242. – Viz úryvek zde na s. 38.

přijímán jako přirozený a legitimní prostředek, nesmí zabrat celý životní obzor člověka. Camus to časem vyjádřil ještě jasněji; ale od chvíle, kdy sám zakusil násilí, odmítal v něm vidět cíl sám o sobě – je přece pouhým dočasným nástrojem ve službách věci, která ho přesahuje: „Byli jsme nuceni chovat se jako vy, abychom nezemřeli. Ale pochopili jsme, že vás převyšujeme v tom, že máme směr. Teď, když to všechno končí, vám musím říct, co jsme se naučili, totiž že hrdinství není velká věc, být šťastný je mnohem těžší.“[14]

Camus se k těmto tématům posléze vrátil; v *Moru* opakuje, že hrdinství přichází na řadu až po lidském štěstí. Je však třeba připomenout, že zmíněné *Dopisy německému příteli* jsou dílem z dob odboje. Ve srovnání s většinou ilegálních publikací té doby lze jen konstatovat, že nabádají k násilnostem, leč ve jménu účinnosti a krajní nouze – což lze jistým způsobem pochopit. Pojetí násilí jakožto mimořádného, ohraničeného a kontrolovaného projevu je ale zcela ojedinělé.

Během osvobození byl Camus šéfredaktorem deníku *Combat*. V den povstání 21. srpna 1944 a v průběhu prvních dnů po osvobození překypoval nadšením. Rychle však zase vystřízlivěl: je zklamán z tisku a z politiky. A brzy nato vyvstane zásadní otázka očisty společnosti. Camus požaduje okamžitou spravedlnost a nouzový zákon v pravém slova smyslu, kte-

14 Tamtéž, cit. s. 242. – Viz úryvek zde na s. 38.

rý by měl omezenou působnost a byl uplatňován pod přísným dohledem; ale zjišťuje, že očista se nedaří, protože místo toho, aby byla zaměřena na ty, kdo skutečně nesou zodpovědnost, tj. na politiky nebo představitele průmyslu, dopadá spíše na novináře a intelektuály.

Jadernou bombu shozenou v srpnu 1945 na Hirošimu označuje Camus za „největší destrukční vášeň, jakou kdy člověk projevil",[15] a „organizovanou vraždu". Představuje pro něj nové trauma. Tato nová forma násilí by se dala nazvat terorismem mechanické a vědecké moci. Srovnání úvodníku z deníku *Combat* z 8. srpna 1945 s novinovými články lyricky oslavujícími sílu bomby a vědecký úspěch ukazuje, že Camus je se svým morálním stanoviskem osamocen. Odsuzuje hrůzu a teror: „(...) technologická civilizace nyní dosáhla nejvyššího stupně barbarství. V poměrně blízké budoucnosti budeme nuceni si vybrat mezi kolektivní sebevraždou a inteligentním využitím vědeckých objevů."[16]

Využití destruktivní síly mocnostmi disponujícími těmito prostředky je forma státního terorismu, jemuž by se mohla postavit jedině nějaká mezinárodní mírová dohoda.

Tento článek napsal Camus bezprostředně po události, což dokládá, že jeho názory se postupem času

15 Úvodník v deníku *Combat*, 8. srpna 1945, zveřejněný později v souboru *Ni victimes ni bourreaux* (cit. d., pozn. 8); in *Essais* (cit. d., pozn. 1), s. 291–293. – Viz úryvek zde na s. 42.

16 Tamtéž, s. 291. – Viz úryvek zde na s. 41–42.

vyvíjely. Dosažený „stupeň barbarství“ poukazuje na to, že nebyla respektována žádná mez.

Na zmíněný úvodník navazuje cyklus článků nazvaných *Ani oběti, ani popravčí*, které vyšly v listopadu 1946 opět v deníku *Combat*. V prvním z nich, nazvaném „Století strachu“, Camus definuje teror, ve kterém svět žije.

„Sedmnácté století bylo stoletím matematiky, osmnácté stoletím přírodních věd a devatenácté stoletím biologie. Naše dvacáté století je stoletím strachu. (…)

Něco v nás bylo událostmi posledních let umrtveno. Je to nekonečná lidská důvěra, díky níž člověk odpradávna věřil, že může od lidí očekávat lidské reakce, když s nimi bude mluvit lidskou řečí. Viděli jsme druhé lhát, potupovat, zabíjet, deportovat, mučit a nikdy je nešlo přesvědčit, aby to nedělali, protože jednak byli absolutně přesvědčeni o své pravdě a jednak nebylo možné zpochybnit abstraktní pojmy neboli ideologii.“[17]

Camusovi nestačí konstatovat žalostný stav světa. Hledá jiná vysvětlení než jen zákonitost dějin. Poukazuje na spoušť, kterou válečná léta napáchala a která nadále ničí lidské vztahy. Ve svých úvahách zdůrazňuje význam dialogu a důvěry mezi lidmi jakožto posledních morálních záštit. Tento svět však už

17 „Le Siècle de la peur“, *Combat*, listopad 1946; zařazeno do série esejů *Ni victimes ni bourreaux* (cit. d., pozn. 8); in *Essais* (cit. d., pozn. 1), s. 331–333, cit. s. 331–332. – Viz úryvek zde na s. 46–47.

není ovládán lidmi z masa a kostí a jejich jazykem, nýbrž abstraktními a vražednými ideologiemi.

„Žijeme v teroru, protože nikoho už nelze přesvědčit, protože člověk byl vydán napospas dějinám a nemůže se už navrátit k té části sebe sama, která je stejně pravdivá jako část historická a kterou nalézá jedině v kráse světa a lidských tváří; a protože žijeme v abstraktním světě kanceláří a strojů, absolutních idejí a nediferencovaného mesiášství. Dusíme se mezi lidmi, kteří bezpodmínečně věří ve stroje a ideje. Taková konspirace mlčení znamená konec světa pro všechny, kdo žijí dialogem a přátelstvím mezi lidmi.

Měli bychom myslet a jednat podle vlastního rozumu, abychom se zbavili teroru. Teror však není prostředím nakloněným rozumu."[18]

Tento text z roku 1946 si zachoval svou aktuálnost, protože vyzývá k dialogu. I když se bohužel tato výzva častým opakováním ritualizovala. Její obsah byl oslaben, především proto, že klade důraz jednak na „nediferencované mesiášství", které je hlavní myšlenkou prvního z *Dopisů německému příteli*, jednak na nebezpečí, jež představují abstrakce a přesvědčení o vlastní pravdě.

Z hlediska terorismu má tento článek zásadní význam, protože pojmenovává řešení: je nezbytné umět se vyrovnat se strachem, pochopit, čeho se strach týká a co zároveň odmítá; tedy: „Týká se téhož, co také odmítá: svět, ve kterém je zabíjení ospravedlňováno."[19]

18 Tamtéž, cit. s. 332. – Viz úryvek zde na s. 47.
19 Tamtéž, cit s. 333. – Viz úryvek zde na s. 48.

Zde je vyjádřen zásadní pojem – „ospravedlněné zabíjení". Z tohoto hlediska Camus neustále opakuje své naprosté intelektuální, morální, niterné odmítnutí světa, „ve kterém je zabíjení ospravedlňováno" a „lidský život považován za bezvýznamný".

Tváří v tvář teroru a terorismu nejde o to je popírat ani je odsuzovat, nýbrž o to jasně vidět, čím jsou, jak působí a jak jim lze vzdorovat. V podstatě je třeba problém vnímaný jako abstraktní proměnit v konkrétní skutečnost.

Teror a terorismus kladou dvě zásadní otázky: „Chcete být zabiti nebo napadeni, přímo či nepřímo, ano, nebo ne? Chcete zabíjet nebo útočit, přímo či nepřímo, ano, nebo ne? Kdo odpoví ne, bude nevyhnutelně čelit řadě důsledků."

Camus se snaží tyto důsledky upřesnit; což ho přivádí opět ke spravedlnosti, svobodě – a k jejich hranicím.

„Koneckonců lidé jako já si přejí spíš, aby zabíjení nebylo ve světě ospravedlňováno, než aby se zabíjet přestalo (nejsme přece takoví blázni!). Jde o utopii, a tedy o rozpor. Žijeme totiž ve světě, ve kterém zabíjení ospravedlňováno je, a jestliže to nechceme, pak svět musíme změnit. Svět však změnit nelze, aniž bychom se sami vystavili zabíjení. Zabíjení nás tedy vede zpět k zabíjení, takže budeme nadále žít v teroru, a buď jej odevzdaně přijmeme, anebo se jej pokusíme potlačit prostředky, kterými opět dosadíme teror."[20]

20 Albert Camus, „Sauver les corps" [„Zachránit těla"], *Combat*, listopad 1946, v sérii článků *Ni victimes ni bourreaux* (cit. d., pozn. 8);